

Iz Krležine ostavštine

Pavle BONČA

Leksikografski zavod Miroslav Krleža

Izvorni znanstveni rad
Prihvaćen za tisak 8. 12. 2023.

Izlet u Liburniju: putevima Krležine biografije i bibliografije

Premda je enciklopedija *Krležijana* (1993–1999) usustavila razmjerno velik broj pojmova i podataka vezanih uz djelo i djelovanje Miroslava Krleže, istraživanje piščeve rukopisne ostavštine, pohranjene u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, otvorilo je dosad nepoznate ili tek naslućivane horizonte „čitanja“ autorova opusa i životopisa, stavljajući pod znak pitanja dio dosadašnjih interpretacija i zaključaka, kako onih tekstološkoga, tako i onih biografskoga, odnosno književnopo- vijesnoga karaktera. Među neistraženim Krležinim rukopisima izdvaja se putopisni dnevnik *Izlet u Liburniju* – tekst koji je u isti mah svojevrсна dopuna biografskoj „priči“ o Krležinim putovanjima nakon 1945. godine, ali i prilog bibliografskom popisu autorovih stvaralačkih ostvarenja i projekata. U ovom radu bit će predstavljene pojedine žanrovske i sadržajne značajke *Izleta u Liburniju*, rukopisa koji je, iako relativno opsežan¹ te istraživački zanimljiv, sve donedavno bio prepušten anonimnosti i zaboravu.²

U katalogu Krležine ostavštine *Izlet u Liburniju* popraćen je kratkom bilješkom u kojoj stoji kako je riječ o strojopisu s rukopisnim napomenama inkontinuirane paginacije.³ Iz uvodne bilješke, smještene

pri početku rukopisa, na kojoj je Krleža vlastitom rukom pribilježio itinerar *Izleta u Liburniju*, saznajemo i kronološki okvir putovanja: „1948. – maja mjeseca“.⁴ Hodogram „izleta“ obuhvatio je više lokacija, koje ovdje navodimo istim redoslijedom kao i na ceduljici: „Pula, Opatija, Kvarner, Rijeka, Velebit, Zadar, Lošinj, Pag, Bribir, vodopadi Krke, Vrane, Zadar [sic], Split, Senj, Knin, Zagora, Hvar, Dubrovnik.“ Usporedimo li taj popis s dosadašnjim biografskim zapažanjima o Krležinim kretanjima 1948. godine, primjećujemo značajne razlike. Stanko Lasić, primjerice, sugerira, oslanjajući se na autorove objavljene tekstove, i to u prvome redu „Brašančevo u Dubrovniku“ (1948), „Na lađi“ (1949) i „Pula, svibnja 1948.“ (1969), kako je Krleža, tijekom proljeća 1948. godine boravio u Puli i Dubrovniku.⁵ Pretpostavku da Krleža 1948. godine kreće na put u Pulu i zatim produžuje prema Dubrovniku, gdje se zatekao na Tijelovo (Brašančevo), ponovili su Velimir Visković u *Krležijani* i Vlaho Bogišić u studiji *Krležino stoljeće*.⁶ Premda je ona načelno ispravna, što uostalom potvrđuje i itinerar *Izleta u Liburniju*, na temelju rukopisa moguće je zaključiti kako je Krleža tijekom relevantnoga razdoblja, osim Pule i Dubrovnika, posjetio i druge gradove na istočnojadranskoj obali. U prilog tome govore i svjedočanstva Mate Suića (1915–2002), kustosa i ravnatelja Arheološkoga muzeja u Zadru i suradnika Leksikografskoga zavoda, koji je uz Grgu Oštrića (1905–1968), konzervatora pri istome muzeju, bio Krležin vodič i pratitelj za posjeta Zadru

¹ Rukopis broji nešto više od 150 stranica, odnosno oko 100 kartica rukopisnog i strojopisnog teksta.

² Pojedine informacije o *Izletu u Liburniju*, kao i izabrane dijelove rukopisa, prenio sam u razgovoru za *Novi list* (vidi: Ante Peričić, „Miroslav Krleža je i dalje nezaobilazni književni i intelektualni autoritet – klasik“, *Novi list*, 28. travnja 2022, str. 36–37.), a nekoliko fragmenata iz istoga rukopisa objavljeno je u srpnju 2022. u knjizi: Vlaho Bogišić (ur.), *Hiljadudevetsto-žezdesete: fragmenti dnevnika*, Zagreb, Bodoni, 2022. Srodan tekst poslužio je također u povijesnoumjetničkom istraživanju zadarske spomeničke baštine: Antonija Mlikota, *Zadar – obnova i izgradnja nakon razaranja u Drugome svjetskom ratu*, Zagreb, Školska knjiga, 2021.

³ Ivan Kosić (ur.), *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica (dalje NSK), 2003, str. 39.

⁴ Miroslav Krleža, *Izlet u Liburniju*, Zagreb, NSK, Rukopisna ostavština Miroslava Krleže (signatura R7970, A389) 1948, nepaginirano.

⁵ Stanko Lasić, *Krleža – kronologija života i rada*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1982, str. 345.

⁶ Velimir Visković, „Životopis“, u: *Krležijana* (sv. 2), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999, str. 579; Vlaho Bogišić, „Krležino stoljeće“, *Gradac*, 42, 200, 2015, str. 106–107.

1948. godine.⁷ Zanimljivo, Suić napominje kako je Krležino putovanje „obećavalo još jedno djelo putopisnog karaktera“, ali ono se, nastavlja, „do danas nije pojavilo“, premda je Krleža za svojega boravka u Zadru „gotovo svakog dana dolazio u ured Arheološkog muzeja (...) i činovnici Muzeja izravno u stroj diktirao svoje zabilješke“.⁸ Suić napominje kako je Krležin posjet bio ispunjen „radom, obilascima i zapisivanjem doživljaja i dojmova“,⁹ a valja istaknuti i to da je sa svojim vodičima, osim razgledavanja grada, poduzeo i nekoliko izleta u zadarsku i šibensku okolicu: na otok Pag, u Novigrad, Nin, Bribir i druga mjesta koja se višekratno spominju u *Izletu u Liburniju*. Iako se u Suićevim prisjećanjima naslućuje žaljenje zbog toga što Krleža za života nije publicirao dnevničko-putopisne bilješke iz 1948. godine, nekadašnji ravnatelj zadarskoga muzeja ne isključuje mogućnost da se ti zapisi posthumno objave.¹⁰ I doista, otvaranje Krležine ostavštine (2001), dvadeset godina nakon njegove smrti, pružilo je mogućnost da se neobjavljeni rukopisi iz onoga vremena interpretiraju, valoriziraju i predstave javnosti.

I.

U prvom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije* (1955–1971) već spomenuti Mate Suić definirao je Liburniju kao postojbinu ilirskoga plemena Liburna koja je u predrimsko vrijeme obuhvaćala područje sjeverne Dalmacije, Ravnih kotara s Bukovicom i sjevernodalmatinske otoke, a u rimsko doba područje od Raše u Istri do Zrmanje i Krke.¹¹ Unutar zacrtanoga prostora Krleža se kretao potkraj travnja, u svibnju i početkom lipnja 1948. godine, produživši svoje „liburnijsko“ putovanje sve do Splita, Hvara i Dubrovnika. Prikupljajući podatke o kulturno-povijesnom pejzažu istočnojadranske obale, Krleža je u to vrijeme najvjerojatnije osmišljavao plan poslijeratne obnove hrvatskih gradova na Jadranu, napose Zadra, o čemu postoji iznimno zanimljiva, ali još uvijek razmjerno nepoznata i neobjavljena građa u njegovoj rukopisnoj ostavštini.¹² Uočeni rukopis

nije, međutim, izvor koji bi se mogao rastumačiti kao predložak za kakav projektni elaborat ili sinopsis izložbenoga postava, usprkos tomu što se u tekstu javljaju detalji koji nalikuju određenom popisu obaveza i bilježaka vezanih uz poslijeratnu „revitalizaciju“ i „prezentaciju“ istočnojadranskih gradova:

Što bi sve trebalo? Skupiti sve slike na jedno mjesto, restaurirati ih, kopirati, vratiti kopije, a s originalima učiniti zbirku i trećerazredne upotrebiti kao kolekcije u galerijama kopija. Organizovati bolnicu za knjige. Popraviti sve crkve, prozore, vrata, brave. Reorganizovati teatre na staggione načelu. Investirati za sve biblioteke. Pojačati kulturni tempo u novim gradovima za novu inteligenciju. Pokrenuti monografije u bojama, vodiče i komentare. Štampati dokumente. Finansirati iskapanja, organizovati Muzej mediteranski. Pokupovati sve knjige i pokućstvo, zbirke i knjižnice. Ekspropisati crkveno blago. Skupiti riznice na jednom mjestu. Zadar, Trogir, Dubrovnik, Kotor, Istra itd. Debarokizirati crkve. Očistiti Dioklecijana. Za regulacioni plan Zadra raspisati natječaj na temelju idejnih sugestija. Posvetiti pažnju Rijeci, a naročito biblioteci. Regulisati položaj zadarskog arhiva. Odrediti položaj Muzeja hrvatskih starina. Obnoviti Sveti Križ u Ninu. Skinuti trogirski toranj Svetog Mihovila. Obzidati Svetog Lovru u Splitu. Izolirati crkve iz takvog sramotnog stanja, u kome se nalazi Sveta Barbara u Trogiru. Rasvjeta, žbuka, malter, kamen. Iz Krševana freske. Pokriti Svetu Mariju u Zadru. Tamo otkriti freske. Iz Nina učiniti muzej. Skupiti sve slavenske iskopine na jednome mjestu. Odvojiti antičku zbirku od Svetog Donata. Osloboditi pazinsku fresku od Montecucculijevih [sic] oltara. (...) Sagraditi kulturni dom na Rijeci.¹³

Unatoč ovim vrlo konkretnim prijedlozima, koji svjedoče o Krležinoj posvećenosti baštinskim i kulturno-povijesnim pitanjima, rukopis uz dnevnički žanr ponajprije vezuju konkretne datacije iskaza pripovjedača, nerijetko dopunjene utiscima o prostornom kontekstu u kojemu se dnevničar-putopisac legitimira.¹⁴ Nasuprot uobičajenoj praksi dijarističkoga nizanja događaja i nadnevaka, tekst figurira kao naročit splet unutarnjih stanja subjekta i povijesnih, nerijetko autobiografskih reminiscencija, čime se, svojstveno Krležinim dnevnicima od 1940-ih godina nadalje, neupadljivo dokida granica između dnevničkih i memoarskih zapisa.¹⁵ S obzi-

⁷ Usp. npr. Mate Suić, „S Krležom po sjevernoj Dalmaciji“, *Republika*, 49, 11–12, 1993, str. 146–156; Velimir Visković, „Krleža i Zadar“, *Književna republika*, 13, 7–9, 1993, str. 71–80.

⁸ Suić, 146. Sličnu je primjedbu Suić iznio i u razgovoru s V. Viskovićem. Vidi: Visković, „Krleža i Zadar“, str. 72.

⁹ Suić, 149.

¹⁰ Ibid. 146.

¹¹ Mate Suić, „Liburnija“, u: *Enciklopedija Jugoslavije* (sv. 5), Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1962, str. 526.

¹² U prvom redu to se odnosi na korespondenciju između zadarskoga konzervatora Grge Oštrića i Krleže, koji 1950-ih godina, kao potpredsjednik JAZU, intenzivno surađuje na organizaciji i financiranju konzervatorsko-restauratorskih projekata u Zadru. Djelomično je pohranjena u Krležinoj rukopisnoj ostavštini u NSK; vidi: Grga Oštrić, *Pisma Miroslavu Krleži*, Ruko-

pisna ostavština Miroslava Krleže, NSK, R7970 (Bb 6527–6530); Miroslav Krleža, *Pisma Miroslava Krleže*, Rukopisna ostavština Miroslava Krleže, NSK, R7970 (Ba 2056).

¹³ Miroslav Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 100–101.

¹⁴ Primjerice: „28. IV. u 5.30 h ujutro izlet u Liburniju. (...) Polazak hladnog aprilskog jutra, kada se benzinske pare miješaju s vodom nordijski, kristalno čisto. Polarno. 17 milja promiču imena: Draga, Mošćenice, tu se rodio Car Emin, Brseč, Sisel, Jenio Sisolski, Palmotićeve ulica, Kurelac...“ Citirano prema: ibid. str. 1.

¹⁵ Viktor Žmegač, „Dnevnik“, u: *Krležijana* (sv. 1), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993, str. 157.

rom na vrlo izraženu putopisnu fakturu rukopisa, zanimljivi su prijelazi iz nefikcionalnih opažanja pripovjedača, uglavnom zaokupljenog „izletničkim“ doživljajima i opservacijama, u pripovjednu retrospekciju, odnosno područje uspomena i već proživljenih događaja, koji se isprepliću u mjestimice teško prohodan (samo)govor piščeva „dijarističkoga ja“. Realni prostori i zbivanja postaju tako otonac za vraćanje u osobnu historiju, odnosno asocijativni posrednici između onoga „sada“ i „ovdje“ te individualnoga iskustva koje se akumulira u svijesti i jeziku subjekta. Opisane pripovjedne transpozicije mogu se, osim kao obilježje narativne tehnike razlaganja prošlosti u sadašnjosti, interpretirati i kao dometak (auto)biografskoj „priči“ govornika, što je, uz razumnu dozu sumnje u faktičnu utemeljenost takvoga iskaza, interesantan trag u okviru proučavanja piščeva životopisa.

II.

Izlet u Liburniju, kao prostorno i vremenski čvrsto „fiksiran“ tekst, omogućuje, dakle, iscrpnu analizu Krležine biografije tijekom proljetnih mjeseci 1948. godine, no pomnim čitanjem rukopisa moguće je rekonstruirati i neke ranije epizode iz piščeva života. Takvu, karakterističnu (auto)biografsku analepsu susrećemo već pri početku *Izleta*, u lošinjskome ekspozu koji ovdje donosimo kao ilustraciju asocijativne i faktografske teksture rukopisa, tj. kao primjer kronoloških „tranzicija“ iz 1948. godine u ranija razdoblja autorova života:

Sam Lošinj: kapetansko pomanjkanje ukusa. Zavičaj austrijskih Lojdovih kapetana duge plovidbe. Čitali su „Riječki novi list“, glasali za Frana Supila i svršili tu svoju politiku eksproprijacijom morske obale za račun grofa Tisze. Referent Dr. Hinko Hinković. 1914. maja bio sam u Sabornici. Jedini koji se je rumenio od stida bio je Lorković Ivan. Peršić je udario po jednom poklopcu mašine za pisanje. Ungaro-Croata, Conte Verde, Conte Rosso, Casa Savoia, E. Car. Pusto ognjište. Ive Vojnovića kmet Luje kao simbol. Mije Radošević bio je slobodni mislilac ovog perioda. Polić u Barceloni, Matoš nije nikada bio u Dalmaciji. Glasovi sa Sušca. Kakav je razmak do venecijanskih duždeva? Književnost treba aktualna. Kada je naša književnost bila aktualna?¹⁶

Sudeći po kronološkim markacijama u rukopisu, liburnijski „izlet“ otpočeo je u Opatiji 28. travnja u 5 i 30 ujutro. Dva dana kasnije Krleža stiže na Lošinj, odakle se, uz prethodno citiranu epizodu iz 1914. godine, prisjeća lipnja 1916. kada je, boraveći u Lovranu radi oporavka od tuberkuloze, pisao *Simfonije* i *Pana* te posjetio Vladimira Nazora.¹⁷ Osim

Krleži svojstvene (hiper)akumulacije osobnih imena i događaja, zanimljivi su nagli pomaci u tekstu – od deiktičkih napomena do općeknjiževnih i političkih asocijacija – koji dosljedno, gotovo kroz cjelokupni rukopis, prate izlaganje pripovjedača. Ta memoarska i esejistička dotematizacija putopisa svjedoči da je Krležino putovanje Jadranom, uz susret s lokalnim prilikama i krajolicima, ujedno i svojevrсни prijelaz u svijet prošlosti, uspomena, koje su pripovjedno „zgnusnute“ unutar osnovne linije putopisno-lirskih ili geografsko-antropoloških dojmova. Među ostalim, Krleža se tako, ponekad tek spomenom, ali i dužim razmatranjima, vraća u razdoblje „davnih dana“, tj. upečatljivih događaja iz osobne prošlosti (poput „pijane novembarske noći“ 14. studenoga 1918)¹⁸, ali i u historijski udaljenije komplekse (pojavu mađarskih kraljeva, razdoblje križarskih vojni i mletačke uprave na Jadranu) približavajući se, dakako, i recentnijim povijesnim zbivanjima – od austrijske dominacije istarskim i dalmatinskim gradovima do D’Annunzijeva zauzimanja Rijeke i fašističkoga terora. Opisani asocijativni pomaci povezani su, očekivano, s prostornim kretanjima „izletnika“ koji nakon Kvarnera, Opatije i Rijeke (za koju nije pribilježen dnevnički nadnevak)¹⁹ od 5. svibnja 1948. boravi u Puli, u Hotelu Miramare, uz Augustov hram, odakle bilježi prve dojmove o gradu:

5. maja. Pula. (...) Jutro u hotelu Miramare, cvili jedna lastavica. Maškin se čuje kako odjekuje metalno o kamen. Zvuk čelika, grmljavina strojeva i mlinova iz fabrike cementa, gdje se peče bauxit i drobi sve u prašinu termitski sivo dimi kao pekarske pantalone. Zveket potkova na asfaltu i orme i lupa koraka onih jutarnjih gostiju koji su uranili za prvi vapor. Zviždukanje kesa i jednog prolaznika. Daleka jednolična graja strojeva nalik je na šum mora. Sve je genre-slika: jutro u Puli. Drndaju kola, vedrina, ljetno jutro poslije široka, burin prelijeva se preko bijele jugovine. Parobrod „Rab“ grmi svojim sidrom i bijel je kao kredom namazan u tihom lepezi pastelno i

¹⁸ Krležin memoarski tekst „Pijana novembarska noć 1918.“ prvi put objavljen je u časopisu *Republika* (1952, str. 10–11), što bi sugeriralo da je zapis iz *Izleta u Liburniju* (1948) jedan od ranijih spomena te memoarističke rekonstrukcije dočeka srpskih časnika i političara iz kruga Vijeća SHS u Zagrebu. Također, Krleža datira banket u dvorani Kola na 14. studenog, dok se u stručnoj literaturi datira 13. studenog 1918. godine. Vidi: Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 2; Zoran Kravar, „Pijana novembarska noć 1918.“, u: *Krležijana* (sv. 2), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1999, str. 149.

¹⁹ Znakovito je da Krleža, govoreći o Rijeci, spominje izvedbu opere *Boris Godunov* skladatelja Modesta Petroviča Musorgskoga (1839–1881) u „fijumanskoj operi“, a ona se u režiji Tita Strozziya (1892–1970) i pod ravnanjem dirigenta Borisa Papandopula (1906–1991) izvodila u Rijeci od 18. travnja do 30. svibnja 1948. godine. Nije isključeno da je Krleža nazočio nekoj od izvedbi, moguće nekada koncem travnja ili početkom svibnja. Vidi: Branko Hećimović (ur.), *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980* (knj. 1), Zagreb, Globus, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990, str. 711; Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 1.

¹⁶ Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 3–4.

¹⁷ Lasić, *Krleža – kronologija života i rada*, str. 126.

plavetnila nestaje u oblaku dima, doista gustog i smalavo neprozirnog. „Makarska“ zvoni: ide za Rijeku. Miris joda i impresija blatnog mora jutros u rasvjeti sunčanoj, tako da ariši i alge i daleke carske utvrde stoje u širokom pejzažu slobodno i blistavo. Čisto. Topla noćna kiša oprala je sve. Trabakuli u luci njišu se jednolično. Pula poslije hiljadu godina: pastiri čekali su da uđu u grad gosp. Sergija hiljadu godina.²⁰

Krleža se u Istri zadržao sve do nedjelje 12. svibnja, a u tom je razdoblju, osim Pule, posjetio Poreč, Pazin i Beram, a možda i druga mjesta, uglavnom tek usputno spomenuta, poput Brijuna, Limskega kanala i Medulina. Premda očekivano svjestan svih kulturno-povijesnih i arhitektonsko-urbanističkih mijena na istarskom poluotoku (od sergijevske Pule do mletačkih i austrijskih fortifikacija), Krleža ponajprije razmatra Istru kao *murus occidentalis* slavenske civilizacije gdje se u „rembrandtovskim“ sjenama kriju nepoznate i vjekovima zaboravljene srednjovjekovne crkvice („kao gljive u šikari“), monumentalno urešene freskama koje „ne brblja[ju] snobovski o civilizaciji“, već svjedoče navlastiti likovni ukus i umjetničku posebnost.²¹ „Zadarska partija“ Krležina „izleta“ započinje putovanjem brodom 12. svibnja te dolaskom u Zadar 13. svibnja. U prilog tome svjedoči i Krležin telegram upućen supruzi Beli (odaslan iz Senja 12. svibnja oko 15 h) na osnovi kojega saznajemo da je Krleža napustio Istru najkasnije do naznačenoga datuma.²² Inicijalne impresije o Zadru vezane su uz samostan sv. Frane, gdje se pisac, prema vlastitom svjedočenju, zatekao tijekom svoje prve jutarnje šetnje gradom:

Jutarnji koncert kod Sv. Franje kod zadarske Male Braće: jedan dječak preludira za harmonijem korale i dok onaj hotelijer predstavlja u Obrovcu žalbu za prosperitetom, ova Mala Braća zadarska plaše ljudstvo svojim slikama i svojim koralima. Crkva je prazna. Dvije babe u klupi čakulaju, djeca se igraju na plokati pred crkvom.²³

Uz franjevački samostan Krleža je obišao i druge zadarske spomenike: crkvu sv. Donata, benediktinski samostan sv. Marije, crkvu sv. Krševana, katedralu sv. Stošije. Komplementarno prisjećanjima Mate Suića, u svoj „izletnički“ dnevnik notira kako je 15. svibnja „Fortisovom linijom“ krenuo za Vranu, Benkovac, Ostrovicu i Bribir.²⁴ Vidno impresioniran gradom i okolicom, autor se u više navrata neposredno identificira s poslijeratnim zadarskim podnebljem koje djeluje „ozbiljno“, „istinito“, „naš-

ki“, „narodno“ te čije „ruševine (...) predstavljaju našu historijsku sudbinu“.²⁵ Dodajmo da je Krleža posjetio i Nin (najvjerojatnije u razdoblju od 13. do 15. svibnja), a nekoliko dana kasnije, vjerojatno 18. svibnja, kreće put Paga i Košljuna, da bi se već 20. svibnja našao u Splitu „kod Svetog Duje“, pred kojim se prepušta otvorenim kritičkim refleksijama o splitskoj i zadarskoj spomeničkoj baštini:

Donat je monumentalniji od Duje, genijalniji. On je negacija te pompe post mortem Imperatoris, on je ono, što se zove, usprkos kultu Antike. Mi se, na korintskim kolonama kao povaljenim simbolima, afirmiramo ne rimski, nego glagoljaški, istočnjački, slavenski, nelatinski! Sveti Donat je politička poema par excellence. Ako je Duju gradio Sirijac, Donata svakako čovjek, koji bi bio mogao, jer je umio, ali nije htio da se podredi modi latinskoj!²⁶

Vrijednosne procjene arhitektonske (umjetničke) baštine karakteristična su odlika Krležinih putopisnih zapažanja, ali i likovnokritičkih opservacija, koje se u *Izletu u Liburniju* mjestimice javljaju i kao prevladavajući oblik govora pripovjedača. Osim likovnokritičkih primjedbi, Krleža u više navrata iskazuje suzdržanost, odnosno naklonost pojedinim gradovima i sredinama pa tako, primjerice, Zadar pretpostavlja Splitu, dok Istru i Pulu opisuje iscrpnije nego Kvarner i Rijeku. Pod nadnevkom 21. svibnja piše o Trogiru, s ironično intoniranim komentarom: „Izlet u statiku. (...) samo Berislavića nema, što nije šteta nikakva, zaista.“²⁷ Narednih dana posjećuje vrela Cetine, Klis, Kočinje brdo, Brnaze, Sinj, Sinjsko polje, Čitluk, Koljane, Knin, Crkvinu u Biskupiji, Solin i druga mjesta u Dalmaciji, usredotočujući se, kao i tijekom boravka u Istri, na specifičan kulturno-geografski kontekst, napose na pitanje očuvanja kasnoantičke i srednjovjekovne arhitekture i skulpture. Krleža pritom – pomalo u maniri konzervatora ili arheologa – evidentira stanje na terenu i bilježi zahvate koje treba poduzeti na zatečenim spomenicima:

Solin: Crkva Sv. Mojsija pod vodom blatnom, opasnost da matica Jadra ne preplavi tu crkvu. Mulj, blato, močvara. Rekonstruirati pilastre! Korintske glavice blatne, sive. Krunidbena bazilika Zvonimira. Sv. Petar da ne bude smetlište i zahod, restaurirati i po mogućnosti evropeizovati.²⁸

Sljedeća kronološka oznaka (25. svibnja) vodi čitatelja na otok Hvar, kamo se Krleža, prema vlastitom svjedočenju, vratio poslije 23 godine, gdje je posljednji put boravio nakon povratka s „izleta u Rusiju“: „Bio na Hvaru poslije 23 godine. Stigao sam tamo tako reći iz Moskve (1925).“²⁹ Tragom iste

²⁰ Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 14.

²¹ Ibid. 36–37.

²² Vidi: Miroslav Krleža, pismo Beli Krleži (12. svibnja 1948), Rukopisna ostavština Miroslava Krleže (fond R7970, Ba 1504), NSK.

²³ Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 55.

²⁴ Ibid. 69.

²⁵ Ibid. 59.

²⁶ Ibid. 93.

²⁷ Ibid. 95.

²⁸ Ibid. 110.

²⁹ Ibid. 119.

reminiscencije saznajemo kako se na Hvaru 1925. godine susreo s „mladoženjom Petrom [Dobrovićem]“ (1890–1942) i njegovom suprugom Olgom (1903–1995). Hvarski susret sa srpskim slikarom navodno nije prošao bez rasprave, povod kojoj je bio razgovor o Ivu Vojnoviću (1857–1929): „Svađa s Petrom D.[obrovićem] o I. Vojnoviću na plokati na rivi, na kamenu u mjesecini, povodom mojih negacija kneza pjesnika.“³⁰ S Hvara se preko Supetra na Braču Krleža vratio u Split, odakle je brodom otputovao u Dubrovnik koji je „dohvatio“ tijekom noći 26. svibnja, neposredno uoči Svetkovine Presvetoga Tijela i Krvi Kristove – Brašančeva – koja se održala u četvrtak 27. svibnja 1948. godine. Nije samo tijelovska procesija ostavila snažan dojam na „izletnika“; povratak u Dubrovnik, koji je prvi put posjetio u travnju 1923. godine, iznova su prožele uspomene na Petra Dobrovića i njegova brata, arhitekta Nikolu Dobrovića (1892–1967), s kojima se družio u lipnju 1930. godine tijekom boravka kod slikara i likovnoga kritičara Koste Strajnića (1887–1977) na adresi Posat 300 u blizini Minčete. U lipnju 1948. godine Krleža je odsjeo u Hotelu Excelsior, u sobi s pogledom „na Lokrum i na scenu Grada“, a tijekom istoga boravka posjetio je i književnika Josipa Kosora (1879–1961) u vili Gozze u Gružu.³¹ Nakon svoje uobičajene dubrovačke „krize“, višestruko posvjedočene u književnim djelima i korespondenciji,³² Krleža uskoro zaključuje liburnijski „izlet“ te oko 5. lipnja napušta Dubrovnik, da bi se preko Splita 9. lipnja vratio u Zagreb, gdje se uključuje u organiziranje Izvanredne skupštine JAZU, održane 5. srpnja 1948. godine i sazvane povodom donošenja *Rezolucije Informativne* (28. lipnja) i sukoba između političkoga vodstva KPJ-a i SSSR-a.

III.

Usporedno s Krležinim dnevnici i putopisnim bilješkama bitno je uzeti u obzir i njegovu korespondenciju, osobito pisma upućena supruzi Beli pomoću kojih je moguće djelomično verificirati tijek piščeva kretanja jadranskom obalom, ali i doznati nekoliko zanimljivih informacija o „liburnijskome“ rukopisu. U pismu od 27. svibnja 1948.

godine Krleža ističe kako je na putovanju posjetio Pulu, Beram, Poreč, Rijeku, Zadar, Knin, Trogir, Klis, Split, Solin, izvor Cetine, slapove Krke itd. Usto, pomalo rezignirano napominje kako se tijekom proteklih dana poprilično „naskitao“ i „napisao svega oko 200 stranica putopisa, na brzu ruku“.³³ U sljedećem pismu Beli, upućenom iz Dubrovnika, ponovno ističe kako se „kretao mnogo, a i pisao“, dodajući kako ima „oko 200 stranica [rukopisa]“.³⁴ Iz spomenutih pisama uočavamo da Krleža svoj rukopis označuje žanrovskom odrednicom „putopis“, unatoč tome što je *Izlet u Liburniju* u svojoj posljednjoj (strojopisnoj) inačici oblikovan kao dnevnik. Činjenicu da je Krleža 1948. godine planirao napisati putopis potvrđuje i karakterističan leksikon „izlet“ u naslovu djela, koji je autor počesto koristio u svojim putopisnim ostvarenjima („*Izlet u Rusiju*“, „*Izlet u Mađarsku*“, „*Izlet na omladinsku prugu Brčko–Banovići*“, „*Izlet u Istru*. Početkom maja 1948.“). Ipak, do cjelovite realizacije putopisa nije došlo, a u autorovoj ostavštini ostao je sačuvan rukopis prvenstveno dijarističkih značajki, pomalo „skicozan“ u izvedbi i očito nedorađen u izvjesnim detaljima. Treba, međutim, podcrtati kako „liburnijski“ dnevnik nije u konačnici ostao posve neiskorišten. Poput nekih drugih tekstova iz piščeve ostavštine,³⁵ *Izlet u Liburniju* poslužio je kao predložak, „prototekst“ za nekoliko autorovih objavljenih radova. To su već spomenuti članci „Brašančevo u Dubrovniku“ (objavljen u *Književnim novinama* 27. srpnja 1948), „Na lađi“ (objavljen u *Književnim novinama* 19. srpnja 1949), „*Izlet u Istru*. Početkom maja 1948.“ (objavljen u *Novom listu* 1. svibnja 1965) i „Pula, svibnja 1948.“ (objavljen u časopisu *Dometi* 1969, br. 1). Svi navedeni tekstovi, pored toga što neki od njih u naslovu nose izričitu kronološku oznaku, pokazuju leksička, stilski, tematska i sadržajna preklapanja s neobjavljenim rukopisom. Primjerice, relativno poznat detalj iz članka „*Izlet u Istru*“, u kojemu Krleža opisuje razgovor s beramskim župnikom kojega više zanima „je li sveti Petar odsjekao uho onom nesretniku“ u Getsemanskom vrtu nego freske iz crkve sv. Marije na Škrilinah, preuzet je iz *Izleta u Liburniju* te djelomično prerađen i uklopljen u putopisnu crticu o Istri.³⁶ Isto tako, dnevnički zapis „Pula, svibnja 1948.“ pokazuje brojne poveznice s „liburnijskim“ (proto)tekstom,

³⁰ Ibid. 119.

³¹ Citirano prema: Miroslav Krleža, pismo Beli Krleži (1. lipnja 1948), Rukopisna ostavština Miroslava Krleže (fond R7970, Ba1507), NSK.

³² Historijat ambivalentnoga odnosa Krleže prema Dubrovniku može se pratiti od 1923. godine i susreta s grofom Mihályem Károlyijem (1875–1955) te protjerivanja pisca iz Dubrovnika u travnju 1923. uoči dolaska kraljice Marije Karadorđević (1900–1961), pa sve do pojedinih književnih tekstova, u prvome redu pjesme „Dubrovačka kulisa“ (1934) i feljtona „Brašančevo u Dubrovniku“ (1948) te nerealizirane suradnje s časopisom *Dubrovnik* tijekom 1968. godine. Vidi: Pavle Bonča, „Krleža u Dubrovnik: pisma i susreti“, *Dubrovnik*, 33, 3/4, 2022, str. 37–63.

³³ Miroslav Krleža, pismo Beli Krleži (27. svibnja 1948), Rukopisna ostavština Miroslava Krleže (fond R7970, Ba 1506), NSK.

³⁴ Miroslav Krleža, pismo Beli Krleži (1. lipnja 1948), Rukopisna ostavština Miroslava Krleže (fond R7970, Ba 1507), NSK.

³⁵ Vidi: Pavle Bonča, „Goya: neobjavljena dramska „vizija“ Miroslava Krleže“, *Književna smotra*, 54, 4, 2022, str. 103.

³⁶ Usp. Miroslav Krleža, „*Izlet u Istru*“, *Vjesnik*, 1. svibnja 1965, str. 3; Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 29–38.

ponajprije na planu izbora impresija pomoću kojih pripovjedač strukturira vlastitu sliku i viziju poslijeratne Pule.³⁷ Sintagma „Brašančevo u Dubrovniku“³⁸ eksplicitno se susreće u *Izletu*, a razrađena je kroz nekoliko znakovitih antiklerikalno akcentuiranih dionica, što će obilježiti i istoimeni Krležin feljton, kasnije ocijenjen od kritike kao tekst snažno impregniran duhom jugoslavenske ideologije.³⁹ Dometnimo i to da se u podnaslovu „Brašančevo u Dubrovniku“ nalazi komentar o tome kako je tekst „odlomak iz jedne veće varijacije“, a ovdje, dakako, nije potrebno iznova tumačiti o kojoj je „varijaciji“ riječ.⁴⁰ Zapis „Na lađi“ već pri samome početku upućuje na to da se pripovjedni subjekt nalazi na brodu za Makarsku, koju je Krleža posjetio upravo 1948. godine, a kako sâm izvještava, i jednom prilikom ranije, 1934. godine.⁴¹ Iz ovih tek nasumice izabranih primjera razaznaje se kako su fragmenti dnevničko-putopisne cjeline *Izleta u Liburniju* tijekom vremena djelomično „usitnjeni“ raspoređivanjem u druge, objavljene tekstualne strukture. Ta nadovezivanja svjedoče o intertekstualnim značajkama Krležina pisma, ali i razmjerno (auto)kritičnome pristupu vlastitim rukopisima. Posljednju tvrdnju možda ponajbolje ilustrira činjenica da je od cjelokupnoga *Izleta u Liburniju*, koji broji više od 150 strojopisnih stranica, za piščeva života objavljeno tek nekoliko manjih dijelova, i to počesto u izmijenjenome obliku ili uz intervencije u odnosu na neobjavljeni izvornik.

O razlozima zašto Krleža nije objavio svoj dnevnik s jadranskoga putovanja *in extenso* u ovome trenutku možemo samo nagađati. Budući da u korespondenciji s Belom podvlači kako intenzivno radi na putopisnome tekstu, nije isključeno da je svoj „liburnijski“ dnevnik u nekom trenutku planirao razraditi u ponešto koherentnije putopisno ostvarenje. Premda *Izlet* na pojedinim mjestima uistinu podsjeća na skup bilješki za kasnije raspisivanje, to još uvijek nije dovoljno da se rastumači kao nacrt za nagoviješteni putopis, naročito s obzirom na dosljedno dijarističko oblikovanje rukopisa. S tim u vezi, treba naglasiti kako *Izlet u Liburniju* istovremeno udovoljava određenim značajkama putopisnoga žanra, napose kroz opisani itinerar putovanja te kataloško popisivanje topografskih i kulturoloških zna-

čajki „liburnijskoga“ prostora, no sama dijaristička intonacija pripovjedačeva govora i konzekventno strukturiran dnevnički okvir ne dozvoljavaju da se, poput, primjerice, *Izleta u Rusiju* (1926), *Izlet u Liburniju* definira kao putopis u užem smislu te žanrovske oznake. Iz toga slijedi da je „liburnijski“ dnevnik specifičan žanrovski hibrid, što je zasigurno posljedica nezgotovljenosti rukopisa, ali i Krležina autorskoga pisma koje u pravilu, kako je književno-povijesna kritika pokazala,⁴² ne podliježe tradicionalnim poetičkim ograničenjima. Nasuprot sveopćoj, prema Krležinu mišljenju, oskudnosti naše beletristike i književne riječi, pa i njezinih žanrovskih modela, autor *Izleta u Liburniju* izriče nekoliko značajnih opaski o našem književnom stvaralaštvu koje se mogu iščitati kao neostvarena idejna ili tematska okosnica *Izleta u Liburniju*. Između ostalog, Krleža notira kako je naša književnost „lišena politike“, kao i brojnih historijskih epizoda (od bizantsko-rimskoga razdora do Prvog svjetskog rata) koje su, premda evocirane samo kroz dijarističko-putopisne dojmove, eksplicitno utkane u tekst rukopisa *Izlet u Liburniju*.⁴³ Do koje je mjere Krleža u *Izletu* namjeravao obraditi spomenute povijesne raspone i „praznine“ u našoj književnoj svijesti ostaje nejasno, no obimnost „liburnijskoga“ rukopisa, koji je djelomično ispunjen bilješkama za naknadni autorski rad, sugerira kako je, barem u određenom trenutku, pisac uistinu planirao realizaciju ambicioznoga proznog djela koje je trebalo zahvatiti širok kompleks historiografskih, kulturoloških, antropoloških, ali i autobiografskih tema.

Naposljedku, Krleža je, čini se, u proljeće 1948. godine boravio u različitim jadranskim mjestima i gradovima, intenzivno bilježeći i diktirajući vlastita „izletnička“, ali i kulturno-historijska, književna zapažanja, s ciljem da uobliči, kako napominje u korespondenciji s Belom, putopisnu cjelinu, istodobno promišljanu kao razvedenu sintezu o istočno-jadranskoj obali, ali i putnički dnevnik, strukturiran *in vivo*, u trenutku samoga putovanja. Uvidom u strojopis putopisnoga dnevnika *Izlet u Liburniju* zaključujemo kako spomenuti tekst otkriva nove i do

⁴² Aleksandar Flaker, *Poetika osporavanja*, Zagreb, Školska knjiga, 1984, str. 176–179.

⁴³ „O nastajanju novog čovjeka. Oni, koji pišu o tome, kako bi trebala da izgleda naša suvremena književnost nemaju dovoljne fantazije da zamisle toga novoga čovjeka u prostoru i u vremenu, kako putuje iz XVIII. u XXII. stoljeće.“ Citirano prema: Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 3. I nešto dalje: „Solilokvij o tome, kako književnost treba da je aktuelna: 1./ Politike nema uopće u našoj književnosti. 2./ 1912. kao patetične godine nema, 3. Rata 1914/18. nema. 4./ gradova nema, 5./ Inteligencije isto tako 6./ Stranaka i parlamenta, 7./ Štampe uopće 8./ Kulturkampfa, 9./ Razdora vizantijsko-rimskog, koji je doveo do delirijuma 1941. Svega toga nema, jer poezije nije bilo u 19. stoljeću, a sve su bile palanke palanke i palančani, seljaci, kojima je ideal palačinka, šnicla, apfel-štrudel, spricer, čufte, čevapčići.“ Citirano prema: *ibid.* 118–119.

³⁷ Usp. Miroslav Krleža, „Pula, svibnja 1948“, *Dometi*, 2, 1, 1969, str. 1–5; Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 37.

³⁸ Usp. Miroslav Krleža, „Brašančevo u Dubrovniku“, *Književne novine*, 27. srpnja 1948, str. 4; Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 135–139.

³⁹ Ivo Frangeš, „Brašančevo u Dubrovniku“, u: *Krležijana* (sv. 1), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1993, str. 77.

⁴⁰ Krleža, „Brašančevo u Dubrovniku“, str. 4.

⁴¹ Usp. Miroslav Krleža, „Na lađi“, *Književne novine*, 19. srpnja 1949, str. 2; Krleža, *Izlet u Liburniju* [neobjavljeni rukopis], str. 55.

sada nepoznate biografske dopune Krležinoj biografskoj „priči“ koja, premda višekratno isprivedana u stručnoj literaturi, još uvijek nije u cijelosti poznata ni istraživački ispitana. Usto, činjenica da u ovome trenutku možemo govoriti o još jednome u nizu neobjavljenih Krležinih rukopisa implicira kako pitanje bibliografskoga „popisa“ Krležinih djela, ili barem njegovih alternativnih (neobjavljenih) ostvarenja, zahtijeva dodatne analize i tumačenja. Valja naglasiti kako je pitanje Krležine rukopisne ostavštine, dvadeset i dvije godine od njezina otvaranja, još uvijek nerazriješeno, što obećava izvorne znanstvene prinose, ali i nove razgovore o Krleži, kao i krležološkoj literaturi koja svoje verifikacije, barem djelomično, može tražiti, a možda i pronaći, upravo u okviru arhivske građe pohranjene unutar piščeve rukopisne ostavštine. Kao završni prilog ovome radu donosimo izbor pojedinih fragmenata iz cjeline *Izleta u Liburniju* koji nisu posebno istaknuti u članku, a smatramo da zaslužuju čitateljsku, pa i daljnju analitičku pažnju.

NEOBJAVLJENI IZVORI

Krleža, Miroslav 1948. *Izlet u Liburniju*. Rukopisna ostavština Miroslava Krleže, Zagreb: NSK, R7970 (A389).

Krleža, Miroslav, *Pisma Miroslava Krleže*. Rukopisna ostavština Miroslava Krleže, Zagreb: NSK, R7970 (Ba 1504–1508).

OBJAVLJENI IZVORI

Hećimović, Branko (ur.) 1990. *Repertoar hrvatskih kazališta 1840–1860–1980* (knj. 1), Zagreb: Globus – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Kosić, Ivan (ur.) 2003. *Rukopisna ostavština Miroslava Krleže: katalog*, Zagreb: NSK.

Krleža, Miroslav 1948. „Brašančevo u Dubrovniku“, *Književne novine*, 27. srpnja, str. 4.

Krleža, Miroslav 1965. „Izlet u Istru“, *Vjesnik*, 1. svibnja, str. 3.

Krleža, Miroslav 1949. „Na ladji“, *Književne novine*, 19. srpnja, str. 2–4.

Krleža, Miroslav 1969. „Pula, svibnja 1948.“ *Dometi*, 2, 1, str. 1–5.

Suić, Mate 1962. „Liburnija“, u: *Enciklopedija Jugoslavije* (sv. 5), Zagreb: Leksikografski zavod, str. 526.

Suić, Mate 1993. „S Krležom po sjevernoj Dalmaciji“, *Republika*, 49, 11–12, str. 146–156.

Visković, Velimir 1993. „Krleža i Zadar“, *Književna republika*, 13, 7–9, str. 71–80.

LITERATURA

Bogišić, Vlaho 2015. „Krležino stoljeće“, *Gradac*, 42, 200, str. 7–209.

Bonča, Pavle 2022. „Goya: neobjavljena dramska 'vizija' Miroslava Krleže“, *Književna smotra*, 54, 4, str. 101–107.

Bonča, Pavle 2022. „Krleža i Dubrovnik: pisma i susreti“, *Dubrovnik*, 33, 3/4, str. 37–63.

Duda, Dean 1998. „Književnopovijesna retorika putopisa“, *Kolo*, 8, 1, str. 263–302.

Flaker, Aleksandar 1984. *Poetika osporavanja*, Zagreb: Školska knjiga.

Frangeš, Ivo 1993. „Brašančevo u Dubrovniku“, u: *Krležijana* (sv. 1), Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 77.

Lasić, Stanko 1982. *Krleža – kronologija života i rada*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.

Visković, Velimir 1999. „Životopis“, u: *Krležijana* (sv. 2), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 552–589.

Žmegač, Viktor, 1993. „Dnevnik“, u: *Krležijana* (sv. 1), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 152–158.

SUMMARY

A JOURNEY TO LIBURNIA: ALONG THE PATHS OF MIROSLAV KRLEŽA'S BIOGRAPHY AND BIBLIOGRAPHY

In Miroslav Krleža's manuscript collection preserved at the National and University Library in Zagreb, there is an unpublished travel diary entitled *A Journey to Liburnia* (1948). The article interprets Krleža's manuscript, which, apart from being a contribution to the research of the writer's "alternative" bibliography, provides new biographical insights into his travels along the eastern Adriatic in the post-war years. Through a comparative analysis of the content and genre features of the text, as well as private correspondence, the essay attempts to describe Krleža's journey, the horizon of cultural-historical interests of the diarist-traveler, and the process of creation and intertextual use of the unpublished manuscript. A selection of fragments from *A Journey to Liburnia* is included in the appendix.

Key words: Miroslav Krleža, modern Croatian literature, unpublished manuscript, travel diary, Eastern Adriatic